

Ilga MIGLA

LU Latviešu valodas institūts

SOMATISKIE FRAZEOLŌGISMI G. MANČEĻA “LETTUS..” UN CITĀS LATVIEŠU VĀRDNĪCĀS

1. Somatisko komponentu lietojuma biežums

G. Manceļa divvalodu vārdnīca “Lettus” ar klātpievienoto tematisko daļu “Phraseologia..” iznāk 1638. gadā, un ar to iesākas vārdnīcu rinda latviešu leksikogrāfijā.

Tā kā tolaik nebija daudz latviešu valodā rakstīto avotu, tad Mancelis, rakstot vārdnīcas latviešu daļu, izmantoja runāto latviešu valodu. Līdzīgi kā Mārtiņš Lutērs Vācijā, kas, strādājot pie *Bībeles* tulkojuma, klausījās tautas runāto vācu valodu – kā runā māte mājā, bērni uz ielas utt. Vārdnīcas latviešu daļā ir fiksēti arī frazeolōģismi, liela daļa no tiem ir t. s. somatiskie frazeolōģismi jeb frazeolōģismi ar somatisko komponentu. Izvērtējot somatisko komponentu lietojuma biežumu vārdnīcā “Lettus”, veidojas šāda tabula:

1. tabula

mēle
galva
acis
auss
āda
kāja
roka
kauli
deguns

1. tabulas statistika apliecina, ka šīs vārdnīcas latviešu valodas pusē dominē frazeolōģismi ar komponentu *mēle*. Salīdzinājumam 2. tabulā sniegts frazeolōģismu lietojuma biežums 20. gs. latviešu valodas vārdnīcās (L a u a 1992, 34; K a g a i n e, R a ģ e 1971, 97). 2. tabula uzrāda atšķirīgu lietojumu biežumu, turklāt ir dažas izmaiņas – pirmajā desmitā iespraucies *nags*, *mute*, laika gaitā izstumjot agrāk populāros komponentus.

2. tabula

acs
galva
roka
kāja
deguns
mute
auss
mēle
nags

Salīdzinot abas tabulas, varam secināt, ka gan “Lettus”, gan mūsdienu vārdnīcās dominē vieni un tie paši komponenti. Vienīgais izņēmums ir komponents *mēle*, kas vārdnīcā “Lettus” ieņem 1. vietu, bet 20. gs. vārdnīcās neparādās pat pirmajā piecniekā. Līdzīgi ir ar komponentu *kauli* (vārdnīcā “Lettus” 8. vieta, 20. gs. vairs neparādās tabulas augšgalā).

Var apgalvot, ka t. s. somatiskie frazeoloģismi veido jebkuras valodas frazeoloģismu bāzi. A. Veisbergs uzsver, ka Manceļa vārdnīcā neesot aizguvumu no citām valodām, tikai nākamajās vārdnīcās parādoties aizguvumi, piem., no vācu valodas (Veisbergs 1990, 67). Gadsimtu gaitā attīstās un mainās leksika, tāpat kā attīstās un mainās arī somatiskie frazeoloģismi. Šīs atšķirības ir ne tikai no frazeoloģizācijas pakāpē, bet arī leksiskajā un morfoloģiski sintaktiskajā struktūrā (Burger 1998, 128 tt.). Haralds Burgers vācu valodā izdala 7 šādu frazēmu grupas. Dažas no šīm grupām konstatētas arī Manceļa vārdnīcā.

2. Frazeoloģismu grupas

2.1. Identiskie frazeoloģismi

Ir vairāki frazeoloģismi, kuri līdz mūsdienām ir saglabājuši tādu pašu formu un nozīmi kā 17. gs. vārdnīcā. Piem., frazeoloģismi ar komponentu *galva*, *sirds*, *mēle*, *āda*, *ausis*.

1. GALVA

Vārdnīcas “Lettus” latviešu valodas pusē, piem., ir šādi identiskie frazeoloģismi:

- pillâ Ghallwâ brehkt* (MancWb 162),
- wissâ ghallwâ saukt* (MancWb 146),
- wiss â Ghallwâ brehkt* (MancPhr 254).

Šie frazeoloģismi atšķiras ar leksisko elementu pirms un pēc komponenta *galva*. *Visā galvā brēkt* ir arī 17., 18. gs. vārdnīcās (Fīrekers, Stenders). Tikai 19. gs. K. Ulmaņa vārdnīcā ir reģistrēti šī frazeoloģisma varianti: *rīkle, kakls: wissâ galwâ (pilnâ kablâ, rihklê) brèhkt* (U I 71). 20. gs. leksikogrāfiskajos avotos ir gan *visā galvā brēkt / kliegt* (ME I 596), gan *visā (pilnā) galvā* (LFV I 377), gan *visā galvā* (LLVV III 57). Latviešu literārās valodas vārdnīcā šī frazeoloģisma varianti ir jāmeklē pie attiecīgā šķirkļvārda *rīkle* vai *kakls: pilnā rīklē* (LLVV VI (2) 652), *pilnā kablā* (LLVV IV 97).

Komponents *galva* šajos piemēros nav jāuztver burtiskā nozīmē, tas tikai pastiprina frazeoloģisma nozīmi (K i m - W e r n e r 2001, 151).

2. SIRDS

mann Sirrds tick ghruhta / esz nhe zinnu kasz man notiks (MancWb 399),
Sirrds mann itt ghruta (MancPhr 261).

Frazeoloģisma forma *Sirrds mann itt ghruta* ir sastopams gan J. Langija (Lj 255), gan K. Ulmaņa (U I 257) vārdnīcā, bet 20. gs., piem., ME un LLVV vārdnīcā ir ne tikai šie frazeoloģismi, bet arī to varianti – *grūta sirds* (ME I 691), *ar smagu sirdi* (ME III 948), *smaga* (arī *grūta*) *sirds*, arī *smagi (grūti) ap sirdi* (LLVV VII (2) 30).

3. MĒLE

Manceļa vārdnīcā ir vairāki frazeoloģismi ar komponentu *mēle*, piem.:

kam mieksta Mehle gir (MancWb 117),
miekstu Mehl turreht (MancWb 117),
kam mieksta Mehle gir (MancWb 159),
miekstu Mehl turreht (MancWb 159),
miekstu Mehl turreht (MancWb 178),
mieksta Mehle (MancPhr 256).

Jāuzsver, ka *mihksta mehle* figurē arī 18. un 19. gs. vārdnīcās (St 159; U II 628). K. Ulmaņa, G. Bražes vārdnīcā ir tikai lietvārds *der Schmeichler* ar tulkojumu – *lišķis, glauditajs, lihdejs, mihksta mehle* (U II 628) vai *mihksta mehle – die Schmeichelzunge* (U I 155). Frazeoloģismu *mīksta mēle* un tā variantus lieto arī mūsdienu latviešu valodā, un tie ir fiksēti vārdnīcās: *mīksta mēle* (LLVV V 144), *salda mēle* (LLVV VII (1) 167), *mīksta* (retāk *salda, medaina, medus, sviesta*) *mēle* (LFV I 689).

Jāpiezīmē, ka Stendera vārdnīcā ir gan *sveesta*, gan *smaidīga mehle* (St 159).

4. ĀDA

Vārdnīcā “Lettus” ir divi frazeoloģismi ar komponentu *āda*, kas raksturo cilvēku: *wings gir tickai Ahda vnd Kauli* (MancPhr 236). Šis frazeoloģisms tajā pašā formā ir

sastopams arī, piem., Langija vārdnīcā. 20. gs. latviešu valodas vārdnīcās frazeoloģisms *āda un kauli* vai – biežāk mainītā secībā – *kauli un āda* raksturo ļoti novājējušu cilvēku vai dzīvnieku (ME I 236; LLVV IV 212; LFV I 526).

Otrais frazeoloģisms ar komponentu *āda* ir vārdnīcas pielikumā: *tew gir beeza Ada* (MancPhr 237). Arī tas ir saglabājies cauri gadsimtiem nemainīgs: *beezu ahdu ttreht, lehti neneeka nesajust* (U II 280), *bieza āda* (ME I 307), *bieza āda (kādam)* (LLVV I 38), *bieza āda (biežāk kādam ir bieza āda)* (LFV I 50).

Izteicienu *tev ir bieza āda* lieto mūsdienu latviešu valodā, ja runa ir par nejūtīgu, nesmalkjūtīgu, neatsaucīgu cilvēku, ja tas neievēro aizrādījumus, pārmetumus.

5. AUSIS

Ar komponentu *ausis* vārdnīcā ir divas vārdkopas:

beezas Aussis (MancPhr 250);

un plašākā kontekstā:

schinniesz laikohsz teems Cillwekeems b e e z a s A u s s i s g i r / k a t e e D e e w a W a h r - d u n e i d z i r r d e h t n e i s a ņ e m b t g h r i b b (MancPhr 250).

Šis frazeoloģisms ir fiksēts vairākās vārdnīcās līdz 20. gs. (Lj 20; U II 552 t.; LLVV I 504; LLVV II 87; LFV I 105).

Frazeoloģismu *biezas ausis* lieto, lai raksturotu cilvēku, kas labi nedzird vai izliekas nedzirdam vai stūrgalvīgi neievēro teikto.

2.2. Frazeoloģismi ar morfosintaktiskajām atšķirībām

1. Vienskaitlis – daudzskaitlis

Ir frazeoloģismi, kuru komponentu skaits vārdnīcā “Lettus” un mūsdienu vārdnīcās atšķiras. Tas ir vērojams, piem., frazeoloģismā ar komponentu *kāja*, kurā gadsimtu gaitā somatiskais komponents frazeoloģismā ir mainījies skaitli no vienskaitļa uz daudzskaitli:

ta Seewa uz ghrutu Kahju eet (MancPhr 229),

mūsdienās: *būt uz grūtām kājām* (LLVV IV 92).

Mūsdienās komponentu *kāja* frazeoloģismā *būt uz grūtām kājām* lieto tikai daudzskaitlī. Šajā gadījumā ir vērojams arī cits leksiskais aizstājums: *iet* šodien parasti aizvieto ar *būt*.

2. Lietvārds – lietvārds deminutīvā

Ir fiksēts, ka 20. gadsimtā frazeoloģisma komponentam var būt variants deminutīvā.

G. Mancelim frazeoloģismā ir tikai lietvārda pamatforma *mats*:

Mums nhe warr nhe weens Matts no Ghallwas krist bez Deewa Prahtu (MancPhr 247).

Mūsdienās paralēli funkcionē abas formas: *Ne mats (matiņš) nenokrīt no galvas* (LFV I 663).

3. Vienkāršs noliegums – noliegums

Manceļa vārdnīcā lietots:

n he gir man scho Nackti Meegs Aszies nahcis (MancPhr 346),
mūsdienās: *Miegs (miega) n a v nevienā acī (ne acī)* (LVF I 713).

Manceļa vārdnīcas vienkāršā nolieguma vietā, kur *nhe* attiecas uz verbu *gir*, mūsdienu atbildei ir divkārša negācija: ko izsaka ar *nav* un *neviens* jeb *ne*.

3. Izmirušie frazeoloģismi vai frazeoloģiskie arhaismi

H. Burgers šo grupu sauc par izmirušajiem frazeoloģismiem, bet Manceļa vārdnīcā arhaismi ir vēl saglabājušies. Manceļa vārdnīcā ir fiksēts izteiciens:

Rohku dohdams man sohlja (MancPhr 263).

Ar labās rokas došanu senatnē saistījās juridiska vienošanās, līguma slēgšana, no kā vēl tagad “dot roku” pēc kāda solījuma vai apgalvojuma nozīmē apstiprināt teikto.

Tautasdziesmās bieži rokas došana ir kā saistošs solījums. Labās rokas devums bija arī saistošs precību solījums; turpretim kreisās rokas devums juridiski nesaistīja:

*Tautiešam(i) roku devu,
Kreiso devu, ne labo;
Kreisās rokas devumiņu,
To par pilnu neturēju* (BW 15467).

Nobeigums

Somatiskie frazeoloģismi no vārdnīcas “Lettus”, izmantojot H. Burgera kārtojumu, veido 3 grupas: identiskie frazeoloģismi, frazeoloģismi ar morfosintaktiskajām atšķirībām, izmirušie vai frazeoloģiskie arhaismi. Identiskie frazeoloģismi veido kvantitatīvi vislielāko grupu. Analizējot vārdnīcā “Lettus” somatisko komponentu lietojumu biežumu, jāsecina: somatiskajos frazeoloģismos gan 17. gs., gan 20. gs. dominē vieni un tie paši komponenti ar nelieliem izņēmumiem: vārdnīcā “Lettus” *mēle* un *kauli*, bet mūsdienu vārdnīcās *galva* un *acis*. Atsevišķu komponentu lietojumu biežums gadsimtu gaitā mainās tikai nedaudz.

AVOTI

- BW – Latvju dainas, sak. K. Barons (un H. Visendorfs), III 1, Pēterburga, 1904.
- Lj – Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca... izdevis... E. Blese, Rīga, 1936.
- LFV – Latviešu frazeoloģijas vārdnīca (aut.: A. Laua, A. Ezeriņa, S. Veinberga), I (A–M), II (N–Ž), Rīga, 1996.
- LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca, I–VIII, Rīga, 1972–1996.
- ME – K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca, rediģējis, papildinājis, turpinājis (/nobeidzis – IV) J. Endzelīns, I–IV, Rīga, 1923–1932.
- MancPhr – Phraseologia Lettica, Das ist: Täglicher Gebrauch der Lettischen Sprache Verfertigt durch Georgium Mancelium. Ander Theil... Riga, 1638 (faksimil. leid.: – GünAS II 223–414).
- MancWb – Lettus, Das ist Wortbuch... verfertigt Durch Georgium Mancelium... Ersten Theil... Riga, 1638 (faksimil. leid.: – GünAS II 15–222).
- St – G. F. Stender, Lettisches Lexikon, I (lt.-dt.)–II (dt.-lt.), Mitau, 1789.
- U – C. Ulmann, Lettisches Wörterbuch, I: Lettisch-deutsches Wörterbuch, Riga, 1872; II: Deutsch-lettisches Wörterbuch, bearb. von G. Bräse, Riga-Leipzig, 1880.

LITERATŪRA

Burger H., 1998, Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen, Berlin.

Kagine E., S. Raģe, 1971, Dažas paralēles latviešu valodā un kaimiņvalodās somātisko frazeoloģismu veidošanā, – L. Ceplītis (Hrsg.), Vārda semantika, Rīga, 97–146.

Kim-Werner S., 2001, Zur Beschreibung von Phraseologismen unter zweisprachigen lexikographischem Aspekt am Beispiel der somatischen Phraseologismen im Deutschen und ihren koreanischen Entsprechungen, – Hartman Dietrich (Hrsg.), Das geht auf keine Kuhhaut, Arbeitsfelder der Phraseologie/Parömiologie 1996 (Bochum), Bochum, 149–167.

Laua A., 1992, Latviešu valodas frazeoloģija, Rīga.

Veisbergs A., 1990, Zaimstvovannaja frazeologija lathyškogo jazyka, XVII–XX, Riga.

Ilga MIGLA

LU Latviešu valodas institūts

Akadēmijas lauk. 1

LV-1050 Rīga

Latvija

[ilga.migla@inbox.lv]